

STEFAN OCHOCIŃSKI

W STULECIE NADBUDOWY ZWIĄZKOWEJ WIELKOPOLSKIEJ SPÓŁDZIELCZOŚCI KREDYTOWEJ

I. POJĘCIE I OKRESY ROZWOJU WIELKOPOLSKIEGO SYSTEMU SPÓŁDZIELCZEGO

Związek Spółek Zarobkowych Polskich, stanowiący pierwszą formę organizacyjną Związku Spółek Zarobkowych i Gospodarczych w Poznaniu, powstał 30 IV 1871 r. na podstawie mało znanych i niedoskonałych polskich spółdzielni kredytowych i do 1934 r. rozwijał się jako nadrzędne ogniwo ideowe, organizacyjne i rewizyjne jednolitego, tak zwanego wielkopolskiego systemu spółdzielczego \ Ponad stuletni już rozwój polskiego ruchu spółdzielczego i upływająca w bieżącym roku setna rocznica utworzenia Związku Spółek w Poznaniu stwarzają okazję do przypomnienia rozwiązań organizacyjnych nadbudowy związkowej, oryginalnych podstaw ideowych i swoistych dążeń programowych w trzech kolejnych okresach rozwoju spółdzielczości wielkopolskiej. Główną uwagę zwróć przy tym na swoiste cechy organizacyjne i gospodarcze Związku Spółek, jego znaczenie dla trwałego i bardziej samodzielnego niż to się zwykle przyjmuje rozwoju wielkopolskiego systemu spółdzielczego oraz na odmiennosc od wzorów niemieckich. Pozwoli to na właściwą ocenę działalności Związku Spółek i jego wkładu do praktyki i teorii ruchu spółdzielczego.

Polska spółdzielczość kredytowa w byłym zaborze pruskim wyłoniła się z ogólnego ruchu stowarzyszeniowego pierwszej połowy XIX w. i do 1934 r. rozwijała się w ramach jednolitego tzw. wielkopolskiego systemu spółdzielczego, posiadającego własny program ideowy, własną nadbudowę organizacyjną i finansową oraz swoiste cechy gospodarcze. Spółdzielnie polskie podczas zaboru „używały języka polskiego w załatwianiu interesów z swymi polskimi członkami”², ale nie były zwolnione

¹ Rozwój i koncepcję ideowo-organizacyjną wielkopolskiego ruchu spółdzielczego omówił bliżej S. Ochociński, *Podstawy i zasady wielkopolskiej spółdzielczości kredytowej do roku 1918*, Poznań 1965.

² P. Wawrzyniak, *Polskie spółki na Śląsku i ich rewizja*, w: *Książka Jubileuszowa Dziennika Poznańskiego*, Poznań 1909, s. 167; T. Kowalak, *Spółdzielczość niemiecka na Pomorzu 1920-1938*, Warszawa 1965, s. 4.

od posługiwania się językiem niemieckim w stosunkach z władzami i klientami narodowości niemieckiej. Określenie „system wielkopolski” jest natomiast ściśle związane z Poznaniem, gdzie powstał program społeczny K. Marcinkowskiego³ i gdzie była siedziba spółdzielczej nadbudowy organizacyjnej, finansowej i gospodarczej. Polski ruch spółdzielczy promieniował z Poznania na Wielkopolskę, Pomorze, Śląsk, Warmię i Mazury, a częściowo także na główne ośrodki emigracji polskiej, chociaż władze niemieckie starały się ograniczyć jego zasięg terytorialny wyłącznie na Poznańskie i Pomorze Gdańskie⁴.

W skład systemu wielkopolskiego wchodziły spółdzielnie zrzeszone w Związku Spółek Zarobkowych i Gospodarczych, a pod względem finansowym związane z Bankiem Związku w Poznaniu. Do 1934 r. podstawowym ogniwem wiążącym w jeden system spółdzielnie zrzeszane w dwóch zasadniczo siamodzielnymi organizacjach centralnych była unia osobowa, polegająca na spełnianiu funkcji kuratora Banku Związku przez każdorazowego patrona Związku. O zaliczeniu danej placówki do grupy banków ludowych przesądzało przyjęcie działalności kredytowej za główny statutowy przedmiot działania spółdzielni, które niekiedy sprawowały zarazem różnorodne czynności gospodarcze.

W rozwoju wielkopolskiego systemu spółdzielczego można wyodrębnić trzy okresy, rozdzielone dwiema kolejnymi wojnami światowymi. W tych okresach rozróżniam etapy rozwoju, które traktuję tylko jako umownie rozgraniczające najbardziej ogólne kierunki rozwoju spółdzielczości kredytowej.

W okresie pierwszym — do pierwszej wojny światowej — można wyraźnie rozróżnić trzy etapy: 1) od 1835 do 1870 r. — etap początkowo dość mało umiejętnego tworzenia spółdzielni, częstych ich likwidacji i ubytku zrzeszanych przez nie członków, zakończony zjednoczeniem ich w jednym związku; 2) od 1871 do 1890 r. — etap charakteryzujący się wewnętrzną reorganizacją spółdzielni w celu ujednoczenia ich typu, następnie utworzeniem spółdzielczej centrali bankowej oraz ściślejszym zespoleniem spółdzielni w jednym zreorganizowanym związku; 3) od 1891 do 1918 r. — etap ogólnego rozkwitu spółdzielczości kredytowej pod względem liczby spółdzielni, obrotu pieniężnego, napływu obcych kapitałów i wzrostu majątku własnego oraz zapoczątkowania na tej podstawie rozwoju spółdzielni specjalnych.

Jako moment wyjściowy przyjęto 1835 r., w którym pojawiły się pierwsze w Polsce instytucje oparte na programie legalnej „pracy organicznej”, z których wyłoniła się następnie polska spółdzielczość kredytowa. Zmiany strukturalne związane z wejściem Niemiec i pozostających

³ Karol Marcinkowski (1800-1846). Sylwetka tego działacza przedstawiona jest w pracy S. Ochocińskiego, op. cit., s. 215.

⁴ Nazwa Pomorze Gdańskie jest stosowana zamiennie w miejsce niemieckiego określenia Prusy Zachodnie i obejmuje to samo terytorium.

pod ich zaborem dzielnic polskich w okres pełnego rozwoju kapitalizmu, jak i połączenie w 1871 r. spółdzielni z Poznańskiego, Pomorza Gdańskiego i Górnego Śląska w Związku Spółek Zarobkowych Polskich odznaczają etap początkowego rozwoju spółdzielni od następnych, w których rozwój ten nabiera cech trwałości i poszczycić się może pewnymi osiągnięciami. Lata 1890-1891 zapoczątkowują imperialistyczną fazę rozwoju kapitalizmu na tych ziemiach. Wiązą się z tym istotne zmiany, wprowadzone prawem spółdzielczym z 1 V 1889 r. i w wyniku ostatecznej reorganizacji Związku w 1891 r., likwidującej dotychczasowy podział władzy wykonawczej na rzecz wzmocnienia kierowniczej roli patrona. Zmiany te zapoczątkowały okres rozkwitu spółdzielni kredytowych i związanego z tym rozwoju spółdzielni specjalnych.

Podstawową cechą, wspólną dla dziejów ziem polskich byłego zaboru pruskiego w trzech wymienionych etapach, był wzrastający ucisk germanizacyjny oraz względne zacofanie gospodarcze, przejawiające się w niedorozwoju przemysłu i niezwykle trudnym położeniu mas ludowych. W tych warunkach zasługą polskich działaczy było wykorzystanie metody spółdzielczej do organizacji drobnego kredytu, obrotu ziemią, zaopatrzenia i zbytu oraz udostępnienie w ten sposób jednostkom gospodarczo słabym ułatwień, z których korzystają wielkie przedsiębiorstwa. Spółdzielczość okazała się również skutecznym środkiem legalnej samoobrony narodowości polskiej przed naciskiem germanizacyjnym i konkurencją żyjącego obok, napływowego i zaborczego, społeczeństwa niemieckiego. Idea patriotyzmu była wówczas najsilniejszą pobudką rozpowszechniania i rozwijania wielkopolskiego systemu spółdzielczego.

W okresie międzywojennym można rozróżnić dwa zasadnicze etapy rozwoju wielkopolskiej spółdzielczości kredytowej: 1) od 1918 do 1929 r. — etap dwóch kolejnych inflacji i kilku lat dobrej koniunktury, kiedy spółdzielczość kredytowa stanowiła ważne ogniwo bankowości niezależnej od kapitałów zagranicznych; wielkopolski system spółdzielczy zachował w tym czasie samodzielność i dzięki dobrowolnym procesom zjednoczeniowym przenikał do pozostałych spółdzielni (zrzeszonych w „Unii”); 2) od 1930 do 1939 r. — etap zniszczenia spółdzielni pod wpływem kryzysu i powolnego ich odnawiania w latach ożywienia gospodarczego, z jednoczesnym jednak uzależnieniem spółdzielczości od pomocy finansowej państwa; wielkopolski system spółdzielczy utracił w tym czasie swoją nadbudowę i został podporządkowany związkowi ogólnokrajowemu, utworzonemu pod naciskiem rządu.

Podczas drugiej wojny światowej wielkopolska spółdzielczość kredytowa znajdowała się w stanie przymusowej likwidacji. Po drugiej wojnie światowej miejsce spółdzielczości kredytowej w gospodarce narodowej uległo pewnym zmianom. Na tej podstawie można wyodrębnić trzy etapy rozwoju spółdzielczości kredytowej w Polsce Ludowej: 1) od 1945 do 1949 r. — etap wznowienia działalności spółdzielni kredytowych w

formach organizacyjnych i na zasadach wykształconych przed 1939 r.; nadbudowę związkową i finansową w tym czasie kilkakrotnie reorganizowano i coraz silniej podporządkowywano państwu; 2) od 1950 do 1955 r. — etap reformy spółdzielczości kredytowej, zaniku zasad spółdzielczych i spełniania roli terenowych placówek banków państwowych dla obsługi bankowej gospodarstw chłopskich; 3) od 1956 do 1971 r. — etap usamodzielnienia ruchu spółdzielczości kredytowej, przywrócenia jej zasad spółdzielczych i wyposażenia we własną nadbudowę organizacyjno-rewizyjną; dzięki temu stale wzrastała jej rola w zakresie mobilizacji własnych środków ludności dla celów socjalistycznej (akumulacji i rozpowszechniania demokratycznych form zarządzania.

Spółdzielczość kredytowa już bezpośrednio po wyzwoleniu została włączona do budowy socjalizmu, ale dopiero po 1955 r. stworzono ekonomiczne i organizacyjne podstawy dla pewnego jej usamodzielnienia oraz szerszego wykorzystania samopomocy pieniężnej dla zaspokojenia zdrowych potrzeb kredytowych drobnych wytwórców. Realizacja napiętych obecnie zadań planowych wymaga także bardziej intensywnego rozwoju drobnej produkcji dóbr i usług, opartego na pełniejszym niż dotychczas wykorzystaniu samopomocy pieniężnej chłopów i rzemieślników, zrzeszonych w spółdzielniach kredytowych. Istotnym warunkiem urzeczywistnienia tego zadania, jak również rozszerzenia samopomocy pieniężnej, podniesienia sprawności finansowej spółdzielni oraz większego zbliżenia ich do członków jest udoskonalenie organizacji ruchu spółdzielczego, uwzględniającego także doświadczenia dawnej spółdzielczości kredytowej. W tym celu warto więc przypomnieć formy; organizacyjne i dążenia programowe wielkopolskiego systemu spółdzielczego, właściwe dla całego dotychczasowego rozwoju spółdzielczości, a zarazem stanowiące specyficzny punkt widzenia na kierunki zmian spółdzielczości kredytowej w Polsce Ludowej.

II. ORGANIZACJA NADBUDOWY ZWIĄZKOWEJ I PRAWO REWIZJI

Zasadnicze ramy organizacyjne wielkopolskiej nadbudowy związkowej ukształtowano w latach 1871 - 1891 pod wpływem potrzeb zrzeszonych spółdzielni, zasad obowiązującego prawa spółdzielczego oraz różnych przeciwstawnych projektów reorganizacyjnych. Organizacja i zadania Związku Spółek Zarobkowych Polskich w Poznaniu⁵ odpowiadały stopniowi rozwoju i potrzebom istniejącym w 1871 r. polskich spółdzielni kredytowych, na podstawie których zamierzano następnie zakładać spółdzielnie specjalne na wszystkich ziemiach polskich byłego zaboru pruskiego. Zgodnie z tym, do Związku mogły należeć polskie spółdzielnie

⁵ Protokół z sejmiku Związku odbytego 30 IV 1871 r., Dziennik Poznański 1871, nr 100, s. 3.

wszelkiego rodzaju, istniejące na terenie Poznańskiego, Pomorza Gdańskiego i Górnego Śląska, co zapewniało szeroki zasięg terenowy oddziaływania nadbudowy organizacyjnej.

Do zadań statutowych Związku należało⁶: 1) rozpowszechnienie i zakładanie nowych spółdzielni; 2) wymiana doświadczeń i udoskonalenie organizacji spółdzielni istniejących; 3) czuwanie nad wspólnym interesem i szerzenie zdrowych pojęć o potrzebie i korzyściach spółdzielni; 4) ułatwianie kredytu i obiegu pieniężnego pomiędzy spółdzielniami; 5) zbieranie materiałów statystycznych; 6) wydawanie pism spółdzielczych. Przez realizację tych zadań ideowych, organizacyjnych i ekonomicznych zamierzano utrzymać łączność pomiędzy rozproszonymi dotąd spółdzielniami, pomóc im w doskonaleniu wewnętrznej organizacji i zarządzaniu oraz wpływać na zakładanie nowych spółdzielni. Wewnętrzna organizacja Związku odpowiadała strukturze przyjętej w spółdzielniach. Najwyższą władzą Związku było walne zgromadzenie delegatów, nazywane zwyczajowo sejmikiem, zwoływane przez Komitet Główny raz w roku. Uchwały walnego zgromadzenia w sprawie organizacji Związku miały moc obowiązującą w stosunku do spółdzielni członkowskich, natomiast odnoszące się do wewnętrznej organizacji spółdzielni i zarządzania nimi miały tylko charakter doradczy.

Naczelnym organem wykonawczym Związku został sześciuosobowy Komitet Główny, wybierany przez walne zgromadzenie na okres trzech lat. Członkowie Komitetu wybierali ze swego grona przewodniczącego i sekretarza. Komitet Główny sprawował ogólne kierownictwo i podejmował związane z tym decyzje, a w szczególności proponował patrona, zastępował Związek w umowie z patronami, decydował o przyjmowaniu spółdzielni do Związku, zawiadywał funduszami Związku, opracowywał preliminarz jego wydatków, delegował patrona na wizytację spółdzielni, zwoływał sejmiki i projektował ich program. Początkowo członkowie Komitetu przyjęli także rolę patrona, ale pełniąc te funkcje honorowo i dorywczo, nie mogli ich wykonać w sposób zadowalający. Nie wywiązywali się z nich w pełni także pierwsi patronowie: K. Kankak (1871) i K. Szulc (1871-1872). Dopiero wybrany na patrona A. Szamarzewski⁷ (1872 - 1891), w całości oddany sprawom spółdzielczym, sprostał ogromowi zadań. Spełniał on rolę pośrednika pomiędzy Komitetem Głównym a spółdzielniami, organizatora i inspektora spółdzielczego.

Najistotniejszym błędem pierwotnej konstrukcji nadbudowy związkowej była dwuczłonowość władzy wykonawczej i przyznanie dominującej roli Komitetowi Głównemu, któremu podporządkowano stanowisko patrona. W ten sposób ograniczono formalnie kompetencje i znaczenie

⁶ Statut Związku Spółek Zarobkowych Polskich, Dziennik Poznański 1871, nr 36; S. Adamski, *Zasady pracy spółkowej*, Poznań 1918, cz. 1, s. 121.

⁷ Augustyn Szamarzewski (1832-1891). Sylwetka tego działacza przedstawiona jest w pracy S. Ochocińskiego, op. cit., s. 219.

patrona, który, mimo bezpośredniego kontaktu ze spółdzielniami, nie mógł wydawać im żadnych poleceń bez zgody Komitetu. Innym zjawiskiem niekorzystnym był brak równowagi pomiędzy organizacyjno-ideowymi zadaniami Związku wobec spółdzielni a konkretnymi i uciążliwymi dla nich świadczeniami na rzecz Związku. Spółdzielnie kredytowe oczekiwały przede wszystkim pomocy w zakresie regulowania ich sprawności finansowej, jednak to żądanie Związku przez długi czas pozostało tylko deklaracją statutową. W pierwszej organizacji Związku tkwiły więc podstawowe błędy, które decydowały o mało skutecznym oddziaływaniu na spółdzielnie.

*

Stopniowa reorganizacja spółdzielni, nadająca im charakter samodzielnego i jednolitego typu banku ludowego, zaostriżyła potrzebę wzmocnienia roli patrona związkowego i rozwiązania sprawy rewizji. W tym celu należało albo zlikwidować Komitet oraz powiększyć zakres uprawnień i obowiązków patrona, który w bezpośredniej pracy ze spółdzielniami spełniał faktycznie nadrzędną rolę w Związku, albo też odwrotnie — wysunąć Komitet Główny Związku z przewodniczącym na czele.

M. Łyskowski⁸ pragnął zniesienia jednoosobowej instytucji patrona i wysunięcia Komitetu na pierwsze miejsce w Związku. W tym celu na sejmikach Związku w latach 1876 i 1883 wystąpił z projektem powołania trzech odrębnych patronów dla Poznańskiego, Pomorza z Warmią i Górnego Śląska,⁹ wchodzących z równym głosem w skład sześciuosobowego Komitetu z przewodniczącym na czele. Uzasadnił to potrzebą rozszerzonego zakresu działania, wzmocnienia akcji założycielskiej i pełniejszej kontroli nad spółdzielniami kredytowymi. Na sejmiku w 1883 r. spółdzielnie odsunęły jednak wniosek Łyskowskiego, uznały niezbędną jednoosobową instytucję -patrona, a dla ułatwienia mu pracy — powołały płatnego sekretarza patronatu i rewizorów. Wreszcie w 1887 r. sejmik Związku ustanowił stanowisko wicepatrona, które powierzył P. Wawrzyniakowi⁹ oraz zatwierdził 19 nowych rewizorów związkowych¹⁰.

A. Szamarzewski natomiast dążył do utrzymania i wzmocnienia instytucji patronatu przez powiększenie uprawnień i obowiązków oraz odpowiednią rozbudowę, ale przez długi czas nie pozwalał na to brak wystarczających funduszy pieniężnych. Najlepszą okazję do tego nastąpiło nowe prawo spółdzielcze z 1889 r. Wprowadziło ono ograniczenie działalności kredytowej tylko do członków, wiele obostrzeń wobec członków zarządu i rad nadzorczych, a ponadto trzy rodzaje odpowie-

⁸ M. Łyskowski, *O zakładaniu u nas rozmaitych spółek ludowych*, Poznań 1877.

⁹ Piotr Wawrzyniak (1849-1910). Sylwetka tego działacza przedstawiona jest w pracy S. Ochocińskiego, op. cit., s. 224.

¹⁰ S. Adamski, op. cit., s. 37, 40 i 43.

działności członków, możliwość należenia spółdzielni w charakterze członka do innej spółdzielni, obowiązek poddania każdej spółdzielni rewizji urzędowej przynajmniej co dwa lata, ograniczenie działalności związków do czynności rewizyjnych i ułatwianie stosunków gospodarczych pomiędzy spółdzielniami członkowskimi i in. Kierunki tych zmian były dawniej już znane, dlatego sejmiki Związku w latach 1874, 1882 i 1888 wyraziły swój stosunek do nich, a potron z Komitetem opracował projekt reorganizacji¹¹.

Założeniem wyjściowym projektu było utrzymanie dotychczasowego zakresu zadań Związku, a równocześnie uzyskanie praw związku rewizyjnego¹². W tym celu Szamarzewski zaprojektował utworzenie trzech obwodowych związków rewizyjnych z dyrektorami na czele, którzy wraz z dyrektorami Banku Związku w Poznaniu (1885) i członkami z wyboru wchodziłoby w skład zarządu ogólnego związku patronackiego, spełniającego funkcje upowszechniania spółdzielni, współpracy i łączności między nim. Wybitnie polską cechą tego projektu była instytucja patronatu, którego potrzebę uzasadniało: wieloletnie doświadczenie walki o jedność całego ruchu, obejmującego wszystkie ziemie polskie byłego zaboru pruskiego, niebezpieczeństwo zwyrodnienia kapitalistycznego, które pojawiło się w Niemczech w latach osiemdziesiątych oraz typowe warunki pracy polskich spółdzielni pod zaborem pruskim. Natomiast założenie, że spółdzielnie zechcą należeć jednocześnie do dwóch związków spółdzielczych — rewizyjnego i patronackiego — przesądziło o wadliwym wykonaniu słusznej w ogólnym ujęciu idei Szamarzewskiego.

Realizację projektu Szamarzewskiego podjął sejmik Związku w 1889 r., kiedy uchwalono utworzenie trzech związków rewizyjnych: 1) poznański z siedzibą w Poznaniu; 2) bydgoski z siedzibą w Gnieźnie; 3) kwidzyńsko-gdański z siedzibą w Toruniu. W tym samym roku odbyły się walne zebrania obwodowych związków rewizyjnych, podczas których związek toruński i poznański wyłączyły ze swych statutów przynależność do ogólnego Związku patronackiego, dowodząc niezrozumienia sensu oddzielenia rewizji od patronatu oraz jego nadrzędnej roli. Najwyraźniej uwidoczniło się to podczas sejmiku ogólnego Związku patronackiego w 1890 r., kiedy z wielkimi oporami przyjęto Statut Patronatu Związku Spółek, ale po wyłączeniu wszystkich zasad określających jego wpływ na związki rewizyjne¹³. Obok trzech samodzielnych związków rewizyjnych, zatwierdzonych przez rząd w 1890 r., istniał oddzielny związek patronacki. W ten sposób została rozbita jedność wielkopolskiego systemu spółdzielczego.

¹¹ Ibidem, s. 10, 35 i 45.

¹² W. Tomaszewski, *Pół wieku polskich spółek zarobkowych i gospodarczych w W. Ks. Poznańskim, Prusach Zachodnich i na Górnym Śląsku*, Poznań 1912, t. 1, s. 102.

¹³ S. Adamski, op. cit., s. 50 - 52.

Usunięcie związków rewizyjnych spod nadrzędnych wpływów związku patronackiego i potraktowanie wszystkich związków jako równorzędnych było sprzeczne ze zdrową ideą Szamarzewskiego. Z tego względu Wawrzyniak, który od maja 1891 r. był następcą Szamarzewskiego, na sejmiku Związku w 1891 r. doprowadził do połączenia trzech związków rewizyjnych w jeden z patronatem na czele, który w lipcu 1892 r. otrzymał przywilej rewizji urzędowej. Utworzony w 1891 r. Związek Spółek Zarobkowych i Gospodarczych w Poznaniu, jako jedna polska nadbudowa organizacyjna i rewizyjna, stanowił podstawę ostatecznego zespolenia wszystkich polskich spółdzielni, wzrostu siły finansowej spółdzielni kredytowych i zapoczątkowania rozwoju spółdzielni specjalnych. Zgodnie z prawem spółdzielczym, nowy statut¹⁴ formalnie zwężył zakres działalności Związku Spółek do rewidowania spółdzielni związkowych i ułatwiania wzajemnych stosunków pomiędzy nimi. W praktyce Związek spełniał nadal typowe patronackie i tradycyjne w systemie wielkopolskim funkcje ideowo-organizacyjne, zmierzające do zwalczania wszelkich wypaczeń zasad spółdzielczych i rozkrzewiania idei spółdzielczej, ale już jako czynności pozastatutowe

Nowy statut z 1891 r. wysunął na czoło Związku funkcję rewizyjną, co uchroniło polskie spółdzielnie od kontroli nieprzychylnych rewidentów niemieckich mianowanych przez sąd rejestrowy oraz od szykan ze strony władz pruskich. Zwięził się jednakże terenowy zasięg działania Związku Spółek na Poznańskie i Pomorze Gdańskie, usuwając spod jego bezpośredniego wpływu spółdzielczość polską na Górnym Śląsku¹⁵. Władze pruskie przeciwdziałały tą drogą dążeniom do narodowego odłączenia ludności polskiej na Śląsku. Mimo to spółdzielnie polskie na Śląsku nadal korzystały z pomocy patronackiej i rewizyjnej Związku poznańskiego, współpracowały z Bankiem Związku i naśladowały wielkopolskie wzory organizacyjne, a przede wszystkim typ banku ludowego.

Najwyższą władzą stanowiącą Związku było walne zebranie, które działało na dotychczasowych zasadach i spełniało analogiczne jak dawniej zadania, a od 1894 r. wybierało także oddzielnie patrona, jego zastępcę i czterech członków patronatu; w tymże roku przyjęto statutowo tradycyjną nazwę „sejmiku”. Natomiast najwyższą władzą wykonawczą Związku był zarząd, nazwany statutowo w 1894 r. „patronatem”. Po wielu latach doświadczeń zlikwidowano dwuczłonowość władzy wykonawczej, wysuwając na czoło patronat z patronem wybieranym przez sejmik, co poważnie wzmocniło znaczenie jego władzy. Patronat reprezentował spółdziel-

¹⁴ W. Tomaszewski, op. cit., s. 126 i 157.

¹⁵ P. Wawrzyniak, *Czy polskie spółdzielnie śląskie mogłyby należeć do naszego Związku*, Poradnik dla Spółek 1906, nr 7, s. 49; R. Kusztełan, *Spółdzielczość polska na Górnym Śląsku*, Poznań 1922, s. 14.

nie w sprawach związkowych przed władzami, a jeśli naruszały one prawo spółdzielcze z 1889 r., mógł stosować przewidziane w nim sankcje, co dodatkowo zwiększyło skuteczność oddziaływania na spółdzielnie. Najważniejszą czynnością, patronatu, obok dawniej już sprawowanych, było odtąd mianowanie rewizorów związkowych oraz czuwanie, aby rewidowane spółdzielnie usunęły wytknięte im braki¹⁶.

W rezultacie pomyślnego rozwoju spółdzielni specjalnych sejmik Związku w 1918 r. uchwalił zasadę tworzenia oddziałów i central gospodarczych, powołanych do obsługiwanego danego rodzaju spółdzielni¹⁷. Oddziały spełniały rolę branżowej nadbudowy samorządowej, zorganizowanej w formie spółdzielni osób prawnych, podporządkowanej wielobranżowemu Związkowi rewizyjnemu w Poznaniu. Natomiast zlokalizowane w Poznaniu: Centrala Rolników (1919), Hurtownia Spółek Spożywców (1920), Związkowa Centrala Maszyn (1918) i Związek Gospodarczy Spółdzielni Mleczarskich (1927), spełniały funkcje gospodarcze i posiadały formę spółek akcyjnych, podobnie jak Bank Związku w Poznaniu.

Najwyższą władzą nadrzędną wobec spółdzielni, central gospodarczych i centrali finansowej oraz oddziałów był sejmik i patronat Związku. Nadrzędny wpływ Związku zabezpieczała zasada mianowania przez patronat prezesów i dyrektorów oddziałów związkowych oraz kuratorów central gospodarczych i centrali bankowej. Ponadto statut zabezpieczał spółdzielniom większość miejsc w składzie rad nadzorczych central gospodarczych i centrali bankowej. Ten sposób wykorzystania zasady unii osobowej i przewagi spółdzielni w radach nadzorczych pozwolił uwzględnić specyficzne potrzeby spółdzielni specjalnych, zapewniając jednocześnie utrzymanie dawnej jednolitości wielkopolskiego systemu spółdzielczego.

*

Związek Spółek przywiązywał dużą wagę do roli nadzorczej w stosunku do spółdzielni, która sprowadzała się w zasadzie do ochrony członków przed skutkami błędów i nadużyć zarządów i rad nadzorczych, doskonalenia techniki pracy tych organów i obrony wspólnych interesów bez naruszenia samorządności i samodzielności ekonomiczno-technicznej spółdzielni. W związku z tym patron przeznaczał zawsze wiele czasu na czynności rewizyjno-kontrolne, a już w 1883 r. wprowadzono instytucję rewizorów¹⁸, która dopiero w 1892 r. otrzymała charakter rewizji urzędowej na podstawie prawa spółdzielczego z 1889 r. i rządowego zatwierdzenia Związku. Spółdzielnie musiały odtąd poddawać się tej rewizji co najmniej raz na dwa lata. Rewizja polegała na badaniu przez rewizorów związkowych, mianowanych przez patrona, wszystkich organów, urzą-

¹⁶ W. Tomaszewski, op. cit., s. 126, 145 i 157.

¹⁷ Sprawozdanie Związku Spółek Zarobkowych i Gospodarczych na Poznańskie i Prusy Zachodnie za rok 1918.

¹⁸ S. Adamski, op. cit., s. 37, 43 i 46.

dzeń i działalności gospodarczej spółdzielni, w celu stwierdzenia prawidłowości przestrzegania zasad prawa spółdzielczego oraz zapobiegania działaniu na szkodę spółdzielni i jej członków.

Funkcję rewizorów związkowych sprawowali wysoko kwalifikowani członkowie patronatu i inni czołowi działacze spółdzielczości. Rewizja związkowa nie obejmowała stwierdzenia wartości i pewności składników majątkowych i czynników wpływających na wyniki finansowe spółdzielni, gdyż to stanowiło główne zadania rad. Nie zdejmowała ona z zarządu i rady nadzorczej spółdzielni odpowiedzialności za wykonywanie ich obowiązków statutowych. W celu zapobiegania ewentualnym stratom rewizje związkowe były dość częste i zwykle łączone z rewizją techniczną, polegającą na badaniu prawidłowości-zapisów księgowych, sporządzaniu zamknięć rocznych oraz kontroli formalnej strony działalności spółdzielni. Stanowiło to cenną pomoc w uporządkowaniu oraz prawidłowym prowadzeniu ksiąg i dokumentów.

Instrukcyjno-wychowawczy cel rewizji związkowej znalazł wyraz przede wszystkim w znacznym udziale w niej władz spółdzielni. W tym celu tok rewizji związkowej obejmował między innymi: obecność zarządu i prezesa rady nadzorczej przez czas trwania rewizji; wysłuchanie referatu rewizora na wspólnym posiedzeniu zarządu i rady nadzorczej; określenie przez zarząd i radę nadzorczą sposobu uwzględnienia uwag rewizora oraz zawiadomienia o tym patrona; podjęcie uchwały przez walne zebranie w sprawie rewizji związkowej na podstawie treści protokołu rewizora i szczegółowego sprawozdania rady nadzorczej.

Wobec spółdzielni nie wykonujących zaleceń rewizora patronat Związku stosował kolejno następujące sankcje: zarządzał na koszt spółdzielni rewizję nadzwyczajną lub techniczną; żądał dokonania zmiany w składzie zarządu lub rady nadzorczej; zawiadamiał sejmik Związku o niezastosowaniu się spółdzielni do żądań patronatu i wreszcie wykluczał ze Związku spółdzielnie niepoprawne. Taki tryb postępowania rewizyjnego zespałał w jeden system rewizję związkową z kontrolą rady nadzorczej i walnych zebrań¹⁹. Patronat służył spółdzielniom także pomocą i radą. W tym celu kontrolował i opiniował listę kandydatów na członków zarządu, opracowywał i wprowadzał w życie regulaminy dla rady nadzorczej i zarządu, ustalał wskaźniki stosunku kapitału własnego do obcego i wytyczne, które ułatwiały określenie maksymalnego zobowiązania spółdzielni i kredytu dla jednego członka. Prócz tego patronat organizował kursy szkoleniowe dla członków rad nadzorczych i zarządu, bronił spółdzielnie przed krzywdzącymi decyzjami władz pruskich, reprezentował ich interesy w Banku Związku i innych centralach gospodarczych. Istniało wiele czynności patronatu i wewnętrznych organów spółdzielni, ale w ich sprawowaniu zawsze przestrzegano zasady demokracji i samodzielności spółdzielni.

¹⁹ W. Tomaszewski, op. cit., s. 161.

Przywilej rewizji ułatwiał zaprowadzenie ładu we wszystkich spółdzielniach kredytowych i specjalnych oraz skłaniał spółdzielnie pozazwiązkowe do wstępowania do Związku Spółek. System rewizyjno-kontrolny uzupełniony szkoleniem i popularyzacją zasad spółdzielczych stanowił podstawę do szerokiego oddziaływania ideowego, które nie zostało ujęte w odrębną formę organizacyjną. Kiedy zorientowały się w tym władze niemieckie, starały się unicestwić Związek. I tak w 1897 r. władze te postawiły Związkowi zarzut, że nie wykonuje należycie swoich obowiązków rewizyjnych i zagroziły odebraniem przywileju rewizji. Tymczasem fakt, że uchybienia były drobne, raczej dowodził wysokiego poziomu naszych rewizorów, gdyż na podstawie 216 protokołów stwierdzono zaledwie kilkudniowe opóźnienia rewizji i uwagi zalecające używanie języka polskiego w nazwie spółdzielni i protokołach walnych zebrań, co zresztą było prawnie dozwolone²⁰.

III. ODGÓRNA REORGANIZACJA ZWIĄZKU W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Wielkopolski system spółdzielczości kredytowej wniósł do odrodzonej Polski znaczne fundusze własne, uszczuplone na skutek zniszczeń wojennych, liczną kadrę spółdzielców i bankowców, doświadczonych w twardej szkole ucisku narodowego i gospodarczego oraz oryginalne formy i zasady spółdzielcze przystosowane do warunków społeczno-gospodarczych Wielkopolski, Pomorza i Górnego Śląska. Dzięki temu Związek Spółdzielni w Poznaniu odegrał istotną rolę w przewlekłym procesie zjednoczenia polskiego ruchu spółdzielczego, który podczas zaborów rozwijał się oddzielnie w poszczególnych dzielnicach kraju.

Na I Konferencji Przewodników Polskiej Kooperacji, która odbyła się w lutym 1918 r. w Lublinie, zarysowały się wyraźnie dwa przeciwstawne kierunki zjednoczenia. Adamski, przedstawiciel systemu wielkopolskiego, postulował zorganizowanie ruchu spółdzielczego w odrodzonej Polsce na następujących zasadach²¹: 1) tworzenia spółdzielni większych, zdolnych do samodzielnego życia i rozwoju; 2) zrzeszania w spółdzielniach wszystkich warstw i zawodów, aby w równej mierze wykorzystać ich siłę finansową, inteligencję i przedsiębiorczość; 3) zachowania jednolitości systemu spółdzielczego; 4) bezwzględnego przestrzegania zasady samopomocy, przy omijaniu jawnych i ukrytych subwencji państwowych; 5) samodzielności ruchu spółdzielczego, nadzorowanego przez rząd jedynie w granicach określonych bezpieczeństwem publicznym; 6) likwidacji spółdzielni nieracjonalnych i sztucznie podtrzymywanych przez spółdzielcze cen-

²⁰ P. Wawrzyniak, § 58 *prawa spółkowego a Związek Spółek*, Poradnik dla Spółek 1898, nr 3, s. 19.

²¹ *Prace I Konferencji Przewodników Polskiej Kooperacji odbytej w Lublinie*, Kraków 1918.

trale bankowe; 7) utworzenia jednego banku centralnego, wspólnego dla wszystkich rodzajów spółdzielni. Zjednoczenie na tych zasadach mogło objąć tylko finansowo silne banki ludowe, finansujące rozwój polskich warstw średnich. Stefczyk natomiast pragnął rozbudowania sieci niewielkich i zawodowych spółdzielni kredytowych, zrzeszających najslabszych rolników, połączonych z handlem rolniczym, opartych na subwencjach państwa i pośredniczących w rozporządzaniu kredytów państwowych.

W 1924 r. na zjeździe spółdzielczym we Lwowie powstały dwa duże ugrupowania związków rewizyjnych spółdzielni kredytowych: Unia Związków Spółdzielczych w Polsce i Zjednoczenie Związków Spółdzielczych RP, które zrzeszały także inne rodzaje spółdzielni²². Trzonem Unii były: Bank Związku w Poznaniu, banki ludowe systemu wielkopolskiego i spółdzielnie zbliżone pod względem zasad i formy organizacyjnej oraz reprezentujące idee dobrowolnego zjednoczenia. Trzonem Zjednoczenia były natomiast: Centralna Kasa Spółek Rolniczych i Kasy Stefczyka. Zrzeszenia związków nie miały prawa rewizji i stanowiły tylko ideową nadbudowę dla celów propagandy, instrukcji, wydawnictw i reprezentacji, a w ich ramach funkcjonowały terytorialne związki rewizyjne. Wyraźne przeciwstawienie sobie dwóch grup związków doprowadziło do niezdrowego współzawodnictwa między nimi. Mimo to obie grupy związkowe solidarnie przeciwstawiały się dążeniom rządu do przymusowej centralizacji nadbudowy związkowej, co Związek w Poznaniu wyraził w uchwale sejmiku z 1933 r.²³

Państwo początkowo zgadzało się na pełną samodzielność, tradycyjne zasady i idee systemu wielkopolskiego, głównie z uwagi na siłę finansową reprezentowaną przez Związek w Poznaniu. Niektóre zasady systemu wielkopolskiego zostały nawet ujęte w pierwszym polskim prawie spółdzielczym z 1920 r., znowelizowanym w 1923 i 1934 r.²⁴ Uregulowano także sprawę nadzoru państwowego za pośrednictwem Państwowej Rady Spółdzielczej, składającej się w $\frac{2}{3}$ z przedstawicieli związków spółdzielczych i w $\frac{1}{3}$ z delegatów ministerstw zainteresowanych sprawami spółdzielczymi²⁵. Ustawa spółdzielcza zbliżyła nieco do siebie poszczególne systemy spółdzielcze przez ujednoczenie najbardziej ogólnych zasad, ale w tych ramach umożliwiła rozwój nawet ideologicznie przeciwstawnych kierunków i form ruchu spółdzielczego.

²² S. Adamski, *Unia Związków Spółdzielczych w Polsce*, Poznań 1929; tenże, *Zjednoczona spółdzielczość rolnicza*, Warszawa 1937.

²³ Sprawozdanie Związku Spółdzielni Zarobkowych i Gospodarczych w Poznaniu za rok 1933, s. XV - XXIV.

²⁴ Ustawa o spółdzielniach z 29 X 1920 r. (Dz. U. nr 11, poz. 733).

²⁵ Głównym zadaniem Rady było przyznawanie związkom prawa rewizji, wyznaczanie rewidentów dla spółdzielni niezwiązkowych, opiniowanie projektów prawa spółdzielczego i prowadzenie statystyki spółdzielczej (Dz. U. 1920, nr 17, poz. 775 i Dz. Urz. Min. Skarbu 1921, nr 18 - 19, poz. 214).

Polityka antykrzysowa państwa spotęgowała jednak jego ingerencję w sprawy życia gospodarczego, co podważyło także samodzielność i samorząd spółdzielczy. W 1934 r. sejm uchwalił pod naciskiem rządu nowelę do ustawy o spółdzielniach z 1920 r., która zniosła dotychczasową wolność zakładania i rozwoju spółdzielni i ich związków, wprowadzając system półkoncesyjny, jaki obowiązywał w zaborze rosyjskim przed pierwszą wojną światową²⁶. Ograniczyła ona prawo występowania ze spółdzielni i określiła maksymalną granicę kredytu dla jednego członka. Minister skarbu decydował odtąd ostatecznie o powstaniu i likwidacji spółdzielni, przyznawał związkom prawo rewizji, zatwierdzał statuty związków rewizyjnych, mianował przewodniczącego i członków Rady Spółdzielczej. Luźne stosunki związków rewizyjnych z Radą przekształciły się odtąd w zależność organizacyjną.

Dalszym przejawem odgórnej reorganizacji była z jednej strony uchwała Rady Spółdzielczej o zmniejszeniu liczby związków rewizyjnych oraz stworzeniu Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-Gospodarczych RP, podjęta na zjeździe delegatów Unii i Zjednoczenia z 29 XI 1934 r., a z drugiej strony — zatwierdzenie statutu tego Związku i nadanie mu prawa rewizji postanowieniem ministra skarbu z 21 XII 1934 r. Dawne samodzielne związki regionalne zlikwidowano. W 1935 r. nowy Związek rewizyjny z dziewięcioma podzwiązkami okręgowymi, między innymi także w Poznaniu i Toruniu, rozpoczął normalną działalność. Nie miał on pełnej samodzielności i był właściwie transmisją kierunku narzuconego przez państwo. Przymusowa reorganizacja odgórna nie mogła odegrać właściwej roli w dziele zjednoczenia i nadal utrzymywały się różnice organizacyjne w poszczególnych spółdzielniach.

Dotkliwym następstwem kryzysu było utracenie przez Bank Związku charakteru spółdzielczej centrali bankowej. Od 1932 r. musiał on korzystać ze specjalnych kredytów państwowych, co ograniczyło statutowy wpływ spółdzielni na jego działalność, a w 1935 r. poddany został sanacji, w wyniku której państwo przejęło 3/4 jego akcji. Odtąd spółdzielnie kredytowe w coraz większym stopniu korzystały z kredytu refinansowego w Banku Polskim i Państwowym Banku Rolnym, a Bank Związku przekształcił się w bank dla przemysłu i handlu²⁷.

Ukształtowana podczas zaborów forma organizacyjna Związku Spółdzielni w Poznaniu, która urzeczywistniała ideę Szamarzewskiego jednej i naczelnej władzy wykonawczej patronatu, sprawującego funkcję ideowo-propagandową i rewizyjną, była dostosowana do potrzeb polskiego rolnictwa, rzemiosła i przemysłu oraz do rodzaju i typu zrzeszanych spółdzielni. Przejęcie podstawowych kompetencji patronatu przez jednoosobowe stanowisko patrona osłabiało wprawdzie zasadę kolegialności i samo-

²⁶ Dz. U. 1934, nr 38, poz. 342; nr 55, poz. 496.

²⁷ W. Seydlitz, *Bank Związku Spółek Zarobkowych. Pogląd na 50-letnią działalność*, Warszawa 1937.

ządu spółdzielczego, jednak wybór patrona przez sejmik oraz wysokie walory moralne osób pełniących kolejne funkcje patronów stanowiły zabezpieczenie wielkopolskiego systemu spółdzielczego przed następstwami ewentualnej nadmiernej koncentracji władzy w jednym ręku. Wreszcie ujemne skutki kryzysu światowego i odgórne zmiany organizacyjne z 1934 r. podważyły samodzielność ruchu spółdzielczego oraz przekreśliły ponad sześćdziesięcioletni dorobek nadbudowy związkowej i finansowej wielkopolskiego systemu spółdzielczego. Wywołało to ogólne niezadowolenie spółdzielców, ale ich krytyka była bardzo ostrożna z obawy przed cenzurą i narażeniem się władzom państwowym.

IV. WIELKOPOLSKA SPÓLDZIELCZOŚĆ KREDYTOWA A ROZWÓJ GOSPODARKI DROBNOTOWAROWEJ

Polska spółdzielczość kredytowa w zaborze pruskim wyłaniała się stopniowo, z rodzimych i obcych poczynań reformatorskich, urzeczywistnianych przez wielkopolski ruch stowarzyszeniowy po upadku powstania listopadowego w 1831 r. Bezpośrednią podniętą dla rozwoju polskiego ruchu stowarzyszeniowego, obejmującego postępowe polskie ziemiaństwo oraz nieliczny zespół inteligencko-mieszczański, dał program społeczno-gospodarczy K. Marcinkowskiego²⁸. Na czoło patriotycznych dążeń narodu polskiego wysunął on zadanie przeciwstawienia się zaborcy na polu gospodarczym, w drodze podniesienia oświaty i kultury warstw ludowych oraz organizacji oszczędności i kredytu dla ekonomicznego wzmocnienia polskiej drobnej wytwórczości. Program ten opierał się na konsekwentnie przestrzeganej samopomocy pieniężnej, obejmującej wszystkie warstwy zawodowe zorganizowane w ramach wielkopolskiego systemu spółdzielczości kredytowej, a nie na kredycie refinansowym i subwencjach państwowych, które zaborca pruski wykorzystywał dla celów germanizacyjnych. Te dążenia programowe wyrażały tezę J. B. Sasa, że „narody nie umiejące pracować i oszczędzać muszą zniknąć z powierzchni ziemi”.

W pierwszej połowie XIX w. program społeczno-gospodarczy Marcinkowskiego urzeczywistniały w praktyce ziemiańskie kasyna i towarzystwa rolnicze, poszczególne ogniwa Ligi Polskiej, chłopskie kółka rolnicze i towarzystwa rzemieślniczo-przemysłowe oraz poszczególni najaktywniejsi działacze społeczni. Wspólnym rezultatem tego ruchu były pierwotne spółdzielnie kredytowe w formie kas oszczędności, towarzystw oszczędności i wzajemnej pomocy, ligowych kas oszczędnościowo-kredytowych oraz prywatnych towarzystw oszczędności i pożyczek wekslowych. Bardziej skuteczną akcją założycielską rozwinęli działacze spółdzielczości od 1861 r., kiedy warstwy ludowe przekonały się, że spół-

²⁸ Gazeta Poznańska 1945, nr 295, s. 1819.

dzielczość stanowi najlepszą formę samoobrony przed panoszącą się lichwą pieniężną. W 1871 r. istniało w Poznańskim, na Pomorzu Gdańskim i Górnym Śląsku 45 polskich spółdzielni kredytowych, z czego tylko 19 należało do Związku Spółek w Poznaniu²⁹.

Pierwsze polskie spółdzielnie kredytowe stanowiły podstawę instytucjonalną dla utworzonego w 1871 r. Związku Spółek w Poznaniu, wnosząc do niego polskie cechy ideowe i organizacyjne, które narastały w miarę dalszego rozwoju wielkopolskiego systemu spółdzielczego. Zjednoczenie spółdzielni w Związku Spółek wyodrębniło je z całokształtu stowarzyszeń w samodzielny ruch spółdzielczy, urzeczywistniający w praktyce program społeczno-gospodarczy Marcinkowskiego, co znajduje wyraz w wypowiedziach patronów i w faktycznych osiągnięciach wielkopolskich spółdzielni związkowych.

Szamarzewski w swej roli patrona urzeczywistniał program służenia przede wszystkim potrzebom ubogiej ludności, aby drogą gospodarowania drobnymi środkami spółdzielni kredytowych udostępnić jej ten sam cel, który kapitaliści zdobywają wielkimi zasobami. Dążył on do tego, aby dobrze zorganizowane i silne pod względem finansowym spółdzielnie kredytowe mogły udzielać kredytu spadkobiercom niepodzielnych gospodarstw rolnych na spłacenie rodzeństwa, a także przechodzącym do miasta synom chłopskim — na założenie samodzielnych warsztatów lub sklepów. W tym celu niestrudzenie wizytował spółdzielnie i ukształtował z nich jednolity typ banku ludowego, założył Bank Związku Spółek Zarobkowych w Poznaniu (1885) jako spółdzielczą centralę bankową oraz przygotował wewnętrzną reorganizację Związku.

Szamarzewskiemu nie udało się założyć spółdzielni w każdym mieście, ale z rozproszonych i upadających stworzył on system prawidłowo i racjonalnie rozwijających się banków ludowych. Liczba polskich spółdzielni kredytowych w Wielkopolsce i na Pomorzu wzrosła z 45 w 1871 r. do 81 w 1890 r.; zrzeszały one ponad 26 500 członków. Szamarzewski stworzył ogólne zarysy wielkopolskiego systemu spółdzielczego, które jego następcy już tylko doskonalili, rozwijali i umacniali pod względem ekonomicznym.

W latach 1891 - 1918, tj. podczas patronatu Wawrzyniaka i Adamskiego³⁰, nastąpił bujny rozkwit spółdzielczości kredytowej we wszystkich dzielnicach Polski byłego zaboru pruskiego, chociaż w tym okresie zaostrzyła się walka germanizacyjna oraz pogłębił się względny niedorozwój przemysłowy Poznańskiego i Pomorza Gdańskiego, który zna-

²⁹ S. Ochociński, *W stulecie spółdzielczości kredytowej w Wielkopolsce*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 1961, nr 2, s. 201; tenże, *Początki polskiej spółdzielczości kredytowej na Górnym Śląsku*, Kwartalnik Opolski 1961, nr 1/25, s. 3; *Polska spółdzielczość kredytowa na Pomorzu Gdańskim do 1918 r.*, Zapiski Historyczne 1963, t. 28, z. 2, s. 173.

³⁰ Stanisław Adamski (1875 - 1967). Sylwetka tego działacza przedstawiona jest w pracy S. Ochociński, *Podstawa i zasady ...*, op. cit., s. 228.

laż odbicie w stosunkowo słabym rozwoju miast. Podstawowym dążeniem Związku Spółek było utrzymanie działalności spółdzielni — jeszcze bardziej niż kiedykolwiek przedtem — w ramach określonych prawem. Z myślą o tym uporządkowano wewnętrzną organizację spółdzielni, zgodnie z prawem spółdzielczym z 1889 r. i zasadami systemu wielkopolskiego, aby władzom pruskim nie dać okazji do prześladowań. Wynikiem tej działalności było zasadnicze zwiększenie liczby spółdzielni i ich siły finansowej, dzięki czemu stały się one bardziej samodzielne oraz zdolne do pełnej obsługi bankowej swoich członków i zakładanych w tym czasie spółdzielni specjalnych.

W 1918 r. w Poznańskim i na Pomorzu było 208 spółdzielni kredytowych i zrzeszały one 117 053 członków, przy czym jeden bank ludowy przypadał na około 10 000 mieszkańców. Poza tym istniało jeszcze 16 polskich spółdzielni kredytowych i jeden Bank Ziemski w Bytomiu na Górnym Śląsku, które w 1915 r. zrzeszały 12 974 członków. Na koniec 1918 r. spółdzielnie kredytowe w Poznańskim i na Pomorzu posiadały ponad 51 mln marek funduszków własnych i ponad 519 mln marek wkładów pieniężnych, z których ponad 273 mln mk było ulokowanych na rachunkach bankowych i w gotówce, około 16 mln mk w papierach wartościowych i ponad 245 mln mk w kredytach udzielonych członkom³¹. Pod względem wielkości i siły finansowej prześcignęły one spółdzielnie niemieckie działające na tym samym terenie. Dzięki temu wielkopolska spółdzielczość kredytowa przyczyniła się do znacznych osiągnięć w zakresie samoobrony narodu polskiego przed germanizacją. Najogólniejszym wyrazem tego była poprawa struktury narodowej mieszkańców na korzyść Polaków, wzrost znaczenia polskiego handlu/przemysłu i rzemiosła oraz zamknięcie na korzyść Polaków ostatecznego rachunku przechodzenia ziemi z rąk polskich do niemieckich i odwrotnie³².

*

W okresie międzywojennym spółdzielczość kredytowa przeżywała kolejno inflację, kilka lat dobrej koniunktury, kryzys i stopniową poprawę (tuż przed wybuchem drugiej wojny światowej). W pierwszych latach niepodległości spółdzielnie kredytowe systemu wielkopolskiego finansowały nie tylko tworzenie nowych polskich grup drobnych producentów, ale także przebudowę aparatu państwowego, odbudowę miast i przemysłu oraz organizowanie żeglugi. W tym celu Bank Związku i większe spółdzielnie kredytowe zakładały oddziały, rozwijały działalność założycielską, lokowały kapitały w papierach wartościowych i pożyczkach państwowych/ Wiele finansowanych przedsiębiorstw w końcu upadło, zamrażając większość funduszków obrotowych. W wyniku strat na opera-

³¹ Sprawozdanie Związku Spółek Zarobkowych i Gospodarczych za 1918 r.

³² S. Ochociński, *Spółdzielczość polska w zaborze pruskim do 1918 r.*, w: *Spółdzielczość w walce o polskość Ziemi Zachodnich*, Warszawa 1967, s. 34.

cyjach założycielskich i spekulacyjnych kilka spółdzielni upadło, co mocno podważyło zaufanie szerokich warstw społeczeństwa do wielkopolskiej bankowości spółdzielczej.

Inflacja, która przybrała ostry charakter w 1923 i na początku 1924 r., zmniejszyła płynność finansową spółdzielni i uzależniła je od kredytu refinansowego, głównie w bankach państwowych. Stan kredytu refinansowego w latach 1924 i 1925 zbliżył się do stanu wkładów oszczędnościowych i na rachunkach bieżących, a w wielu spółdzielniach przekraczał wkłady, stając się głównym źródłem spółdzielczej akcji kredytowej.

Pomyślna koniunktura w Polsce od 1926 r., wywołana wzrostem eksportu węgla i produktów rolnych, sprzyjała rozwojowi siły finansowej spółdzielni kredytowych, osiągając szczyt w 1930 r. Stan zgromadzonych przez nie wkładów oszczędnościowych wzrósł z 3 969 tys. zł, w 1924 r. do 62183 tys. zł w 1930 r., a stan udzielonego kredytu wzrósł w tym czasie z 9 826 tys. zł do 123 524 tys. zł³³. Spółdzielnie kredytowe ulokowały większość swoich kredytów w rolnictwie, zwłaszcza w okresie wysokich cen ma produkty rolne, ale finansowały także rozwój rzemiosła i handlu.

Największe znaczenie miał niezwykle pomyślny rozwój Banku Związku, który w 1924 r. został centralną instytucją finansową Unii Związków Spółdzielczych w Polsce. Szczyt jego rozwoju przypada na 1929 r. Stan wkładów w Banku wzrósł z 27 mln zł w 1924 r. do 140 mln zł w 1929 r., a stan udzielonego kredytu odpowiednio z 43 mln zł do 171 mln zł³⁴.

Kryzys gospodarczy z lat 1930-1934 zniszczył inicjatywę gospodarczą, spowodował upadek rolnictwa i słabego jeszcze przemysłu, a także poważnie osłabił prywatną i spółdzielczą bankowość. W Polsce największe nasilenie przybrał kryzys w rolnictwie; w pewnym sensie jego następstwem był spadek produkcji przemysłowej i obrotów handlowych. Szczególnie dotkliwe dla rolnictwa były tzw. nożyce cen. W okresie od 1928 do połowy 1935 r. poziom cen produktów rolnych obniżył się o 66%, podczas gdy spadek cen artykułów zaopatrzeniowych dla rolnictwa wynosił w tym czasie 33%³⁵. Następstwem słabnącego tętna życia gospodarczego był spadek liczby zatrudnionych, wzrost trudności płatniczych i osłabienie kapitalizacji, zmniejszenie siły nabywczej szerokich mas ludowych, ograniczenie konsumpcji i dalsze pogłębianie się kryzysu.

Pod wpływem kryzysu liczba członków spółdzielni kredytowych zmalała z 175 992 członków w 1930 r. do 148 503 w 1933 r., co było naturalnym następstwem ograniczania akcji kredytowej. W 1933 r. stan fundu-

³³ Sprawozdanie Związku Spółdzielni Zarobkowych i Gospodarczych w Poznaniu za lata 1924 - 1930.

³⁴ Sprawozdanie Banku Związku w Poznaniu za lata 1924 do 1929.

³⁵ I. Swart, *Das polnische Genossenschaftswesen im polnischen Staat*, Leipzig 1933, s. 174.

Tabela 1

Rozwój wielkopolskiej spółdzielczości kredytowej w latach 1873-1933

Lata	Spółdziel- nie	Członkowie	Fundusze własne		Fundusze obce		Kredyt udzielony	Gotówka banki	Zysk	Strata
			udziałowy	zasobowy	wkłady, ra- chunki bieżące	kredyt bankowy				
1873	19	7 660	623	74	2 601	377	3 321	249	.	.
1874	27	8 715	712	89	3 346	192	4 207	144	68	.
1875	26	9 599	816	111	3 414	290	4 522	130	.	.
1876	24	11 226	962	179	4 114	363	5 300	197	.	.
1877	27	13 488	1 162	210	4 534	355	6 046	259	.	.
1878	42	14 508	1 251	268	4 852	457	6 639	236	146	.
1879	48	12 817	1 297	306	4 860	297	6 394	452	.	.
1880	48	13 440	1 249	357	5 219	229	6 766	386	177	.
1881	54	17 303	1 487	476	6 477	229	8 229	460	194	.
1882	54	17 074	1 542	512	6 829	153	8 295	726	178	.
1883	50	18 210	1 708	656	7 917	241	10 089	538	218	.
1884	48	20 048	1 848	731	8 399	259	10 866	527	226	.
1889	72	24 891	2 421	1 047	11 087	332	13 724	1 336	243	.
1890	72	26 553	2 683	1 178	12 523	303	15 320	1 479	268	.
1891	78	27 465	2 854	1 234	12 617	655	16 580	754	258	.
1893	81	28 099	3 198	1 352	13 067	489	16 597	563	283	.
1895	90	31 096	3 846	1 499	16 760	391	20 293	898	301	.
1900	112	47 890	6 498	2 498	36 813	631	42 188	2 074	596	.
1902	122	55 355	7 915	3 025	46 376	877	53 503	2 567	685	.
1904	130	64 944	10 534	3 778	65 293	1 241	73 424	4 482	926	.
1906	149	77 035	13 064	4 848	99 569	1 367	104 991	11 278	1 239	.
1908	172	91 018	16 720	6 854	138 504	1 211	145 059	10 742	1 888	.
1909	180	100 497	19 014	7 998	166 145	2 151	176 586	10 042	2 098	.
1910	185	107 707	20 670	9 232	192 145	2 715	207 204	9 619	2 456	.
1911	192	115 425	22 465	10 367	217 018	3 493	232 934	10 747	2 547	.
1912	197	121 875	23 880	11 722	232 291	6 864	255 532	8 642	2 798	.
1913	204	125 868	25 086	13 250	253 288	8 893	270 750	12 920	3 209	.
1914	208	129 448	26 281	15 156	271 013	3 906	280 127	18 783	2 988	.

W tysiącach marek

c. d. tab. I

Lata	Spółdziel- nie	Członkowie	Fundusze własne ⁷		Fundusze obce		Kredyt udzielony	Gotówka, banki	Zysk	Strata
			udziałowy	zasobowy	wkłady, ra- chunek bieżące	kredyt bankowy				
1915	209	126 448	26 326	16 446	306 121	790	271 658	60 012	2 550	.
1916	209	123 597	26 595	17 688	343 201	76	268 395	94 554	2 840	.
1917	212	125 186	28 846	19 395	432 161	16	279 290	165 836	2 969	.
1918	208	117 053	31 135	19 932	519 219	151	245 587	273 585	3 757	.
W tysiącach marek polskich										
1921	205	117 691	64 451	107 300	5 282 371	187 626	3 403 725	1 796 187	88 076	293
1922	214	127 756	176 441	317 795	11 896 257	808 554	10 213 084	2 436 158	386 237	94
1923	213	128 045	3 774 137	34 024 986	246 754 468	50 268 030	215 115 135	120 111 586	52 064 273	15 712
W tysiącach złotych										
1924	214	130 601	446	3 58 6	5 648	4 119	9 826	684	551	11
1925	217	132 628	1 489	1 907	8 548	6 426	15 894	929	295	89
1926	220	136 340	2 397	1 995	13 456	9 391	23 592	2 366	416	49
1927	225	148 544	4 795	2 305	27 295	24 323	52 403	4 394	691	52
1928	238	159 634	8 284	2 789	42 503	33 017	78 973	5 312	1 064	31
1929	248	169 420	12 859	3 579	61 742	38 573	107 518	7 201	1 659	73
1930	249	175 392	16 673	4 637	69 308	41 833	123 524	7 296	1 777	655
1931	251	170 954	18 383	5 654	63 115	39 919	166 184	4 534	1 205	1 296
1932	250	157 881	18 512	6 219	54 009	34 874	102 924	4 258	653	2 066
1933	250	147 895	16 978	5 982	49 748	32 697	94 192	4 004	703	1 821

Źródło: Sprawozdanie Związku Spółdzielni Zarobkowych i Gospodarczych w Poznaniu za lata 1873 - 1933; J. Michalski, *Polskie kooperatywy kredytowe i kasy oszczędności*, Lwów 1914, s. 8; W. Tomaszewski, *Pół wieku polskich spółek...*, t. 2, s. 207.

szów obcych pomniejszył się w porównaniu z 1930 r. o 15 887 tys. zł wkładów oszczędnościowych i o 3 672 tys. zł wkładów na rachunkach bieżących. W tym samym czasie fundusze własne wzrosły o 1 650 tys. zł, umożliwiając przez to wypłatę wkładów we własnym zakresie³⁶. Znaczne trudności odczuwały spółdzielnie kredytowe na skutek zamrożenia w rolnictwie części kredytów refinansowych, zbyt łatwo udzielanych w latach wysokiego poziomu cen. Korzystnym objawem była natomiast obniżka kosztów prowadzenia spółdzielni, kompensująca w pewnym stopniu spadek zysku w latach kryzysu.

Wielkopolskie spółdzielnie kredytowe dotkliwie odczuły sposób przeprowadzenia akcji oddłużeniowo-konwersyjnej³⁷, która odbywała się głównie kosztem wierzycieli. Dopiero upłynnienie kredytów rolnych za pośrednictwem Banku Akceptacyjnego, założonego w 1933 r., przyniosło spółdzielniom pewną ulgę. Niemniej, z uwagi na zasadę dobrowolnej umowy między dłużnikiem i wierzycielem oraz skomplikowaną procedurą konwersji za pośrednictwem Banku Akceptacyjnego, spółdzielnie były bezsilne wobec dłużników opornych. W konsekwencji coraz większych trudności finansowych spółdzielnie kredytowe uzależniły się de facto od pomocy finansowej państwa.

Depresja gospodarcza stosunkowo najpóźniej wywarła wpływ na Wielkopolską spółdzielczość kredytową, która odczuła jej skutki w większym stopniu dopiero od 1932 r. Wynikało to między innymi z umiejętnej polityki finansowej Związku Spółdzielni. W celu złagodzenia skutków depresji sejmik związku w 1931 r. zalecił spółdzielniom kredytowym wycofanie udzielonych kredytów i ograniczenie nowych, zwiększenie zabezpieczenia dotychczasowych kredytów, obniżenie kosztów handlowych i administracyjnych, utrzymanie wysokiego pogotowia kasowego i należytej płynności aktywów³⁸.

W latach 1936 - 1939 zaznaczyła się poprawa gospodarcza, chociaż życie gospodarcze Wielkopolski nie osiągnęło poziomu sprzed 1929 r. Mimo to w końcu 1938 r. spośród spółdzielni kredytowych Okręgowego Związku w Poznaniu (województwo poznańskie) zaledwie 122 pracowały normalnie, 42 przeżywały trudności finansowe, a 22 były zagrożone likwidacją i jedynie pomoc finansowa państwa mogła je uratować³⁹.

³⁶ Sprawozdanie Związku Spółdzielni Zarobkowych i Gospodarczych w Poznaniu za rok 1931, s. XVI.

³⁷ Ustawa z 25 II 1932 r. o ulgach kredytowych dla instytucji rolniczych (Dz. U. poz. 188); ustawa z 28 III 1933 r. o urzędach rozjemczych do spraw majątkowych posiadaczy gospodarstw rolnych (Dz. U. 1936, nr 5, poz. 60.); ustawa z 24 III 1933 r. o ułatwieniach dla instytucji kredytowych przyznających dłużnikom ulgi w zakresie wierzytelności rolniczych (Dz. U. nr 25, poz. 211); rozporządzenie Prezydenta RP o konwersji i uporządkowaniu długów rolniczych (Dz. U. 1936, nr 5, poz. 59).

³⁸ Sprawozdanie Związku, Spółdzielni Zarobkowych i Gospodarczych w Poznaniu za rok 1931, s. XVI.

³⁹ Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-Gospodarczych RP za rok 1938, Warszawa 1939, s. 67.

Na podstawie dobrze zorganizowanych i finansowo silnych spółdzielni kredytowych Związek przystąpił do zakładania i finansowania spółdzielni specjalnych. Ta swoista działalność, społecznie **bardzo pożyteczna**, była zgodna z zasadami spółdzielczymi tylko wówczas, jeżeli spełniano ją za pośrednictwem Banku Związku. Wykonywanie jej bezpośrednio przez banki ludowe dawało okazję do ryzykownej pogoni za zyskiem kapitalistycznym i zwiększało groźbę niewypłacalności.

W 1900 r. Wawrzyniak założył w Mogilnie spółdzielnię zaopatrzenia i zbytu „Rolnik”, nawiązując do projektowanych w 1867 r. przez M. Łyskowskiego spółdzielczych komisów ziemiołódów. Celem „Rolnika” było zwalczanie nadmiernego zysku w obrocie ziemiołódami i artykułami rolnymi przez wpływanie na poziom cen i odpowiednią jakość towarów. W 1918 r. istniały już 63 takie spółdzielnie, które zrzeszały 8093 członków, a w 1933 r. było ich 73 i posiadały 10 345 członków⁴⁰.

Inicjatorem i organizatorem ratowania polskiej ziemi za pomocą spółdzielczych banków ziemskich był T. Kalkstein⁴¹. Wawrzyniak dopiero w 1904 r. wypowiedział się za zakładaniem związkowych spółdzielni ziemskich. W 1912 r. nastąpił zwrotny punkt w ich rozwoju, a wiele z nich później upadło lub przekształciło się w spółdzielnie kredytowe⁴².

Na Pomorzu Gdańskim od 1898 r. zakładano spółdzielnie „Kupiec”, które przyczyniły się do rozpowszechniania polskiego handlu odzieżowego⁴³.

Z chwilą odzyskania niepodległości, kiedy odpadła potrzeba ochrony polskiego przemysłu i kupiectwa przed nadmierną konkurencją oraz szykanami ze strony administracji niemieckiej, Związek rozwinął szeroką akcję zakładania spółdzielni mleczarskich i spożywców. Te ostatnie najczęściej przyjmowały nazwę „Zgoda”. Pod koniec 1933 r. istniały 54 spółdzielnie mleczarskie, które zrzeszały 3 692 członków oraz 21 spółdzielni spożywców, zrzeszających 60 233 członków. W oparciu o fundusze i kadry spółdzielni kredytowych zakładano także inne rodzaje Spółdzielni. W 1933 r. Związek poznański zrzeszał 33 spółdzielnie mieszkaniowe i budowlane, 14 spółdzielni rzemieślniczych, 3 spółdzielnie przemysłowe, 7 spółdzielni handlowych i 14 innych spółdzielni, które łącznie

⁴⁰ P. Wawrzyniak, W *sprawie „Rolników” oraz Zadania „Rolnika” wobec rolników*, Poradnik dla Spółek 1905, nr 11 i 1908, nr 5; Sprawozdania Związku Spółdzielni Zarobkowych i Gospodarczych w Poznaniu za lata 1900 - 1933.

⁴¹ T. Kalkstein, *Położenie nasze a ustawa o kolonizacji niemieckiej z 26 IV 1886*, Toruń 1887; tenże, *Spółki rolne*, Toruń 1888.

⁴² P. Spandowski, *Rozwój spółek ziemskich, w ostatnich latach*, Poradnik dla Spółek 1916, nr 2; tenże, *Z praktyki spółek wielkopolskich*, Poznań 1917; W. Tomaszewski, *Polskie spółki parcelacyjne*, Poznań 1906.

⁴³ T. Rzepnikowski, *Spółki handlowe w Prusach Zachodnich*, Ekonomista 1909, z. 4, s. 115.

Stan wielkopolskiego systemu spółdzielczego w 1918 r. i 1930 r.

Rodzaj spółdzielni	Spółdzielnie	Członkowie	Fundusze własne		Fundusze obce		Aktywa				Wyniki			
			udziałowy	zasobowy	wkłady i rki bieżące	kredyty bankowe	gotówka, banki	kredyty udzielony	papier wartościowe	towary	nieruchomości	sumy obrotowe	zyski	straty
W tysiącach marek — w 1918 r.														
Spółdzielnie kredytowe ogółem	208	117 053	31 135	19 932	519 219	151	273 585	245 587	15 870	—	7 202	580 653	3 757	42
Spółdzielnie kredytowe na Górnym Śląsku ^a	17	12 974	1 099	1 573	37 122	520	3 273	30 176	—	—	4 194	122 667	135	—
Spółdzielnie „Rolnik”	63	8 161	1 776	3 601	1 168	2 803	4 533	161	343	580	1 188	14 990	696	—
Spółdzielnie ziemskie	15	3 668	2 089	1 173	14 489	311	5 505	2 339	1 479	—	3 036	25 732	227	443
Spółdzielnie różne	13	5 715	525	726	—	241	273	—	7	—	1 484	3 125	184	—
Bank Związku Spółek Zarobkowych w Poznaniu	—	—	24 000	2 385	322 332	3 047	173 064	175 482	3 361	—	—	353 349	1 575	—
W tysiącach złotych — w 1930 r.														
Spółdzielnie kredytowe	249	175 992	16 673	4 637	69 308	41 833	7 296	123 524	4 7-7	—	5 340	146 067	1 777	655
Spółdzielnie „Rolnik”	82	15 170	2 710	1 404	4 383	24 890	1 128	40 248	510	2 093	2 748	51 438	232	1 865
Spółdzielnie mleczarskie	50	3 212	718	339	—	1 967	561	720	3	194	2 156	6 889	69	160
Rolnicze spółdzielnie przetwórcze	12	1 779	2 113	472	—	2 063	398	3 448	1 191	8 260	1 398	18 429	674	32
Spółdzielnie spożywców	27	68 256	591	508	—	268	324	488	18	1 375	526	3 379	291	27
Spółdzielnie mieszkaniowe i budowlane	30	5 431	1 570	1 232	—	4 635	383	1 384	15	3 548	12 945	15 288	341	—
Spółdzielnie rzemieślnicze	12	904	192	52	—	56	33	400	6	294	19	899	54	—
Spółdzielnie przemysłowe	3	261	126	38	—	—	10	64	1	86	3	359	19	—
Spółdzielnie handlowe	5	8 610	253	156	—	94	28	285	—	1 370	237	2 524	136	—
Spółdzielnie różne	15	1 707	187	119	—	1 062	233	1 412	—	58	363	2 198	66	32
Bank Związku Spółek Zarobkowych	—	—	20 000	1 414	120 694	16 546	17 924	167 066	8 222	—	21 418	220 561	1 135	—
Centrala Rolników	—	—	1 800	205	—	1 746	97	17 650	234	878	1 124	20 513	247	—
Związek Gospodarczy Spółdzielni Mleczarskich	—	—	127	23	—	17	54	408	18	2	—	568	24	—

^a) Dane zawarte w zestawieniu dotyczą 1915 r. i obejmują 16 spółdzielni kredytowych i jedną spółdzielnię ziemską na Górnym Śląsku.

Źródło: Sprawozdanie Związku Spółek Zarobkowych i Gospodarczych w Poznaniu za rok 1918; Sprawozdanie Spółdzielni Zarobkowych i Gospodarczych w Poznaniu za rok 1930; Sprawozdanie Banku Związku Spółek Zarobkowych w Poznaniu za rok 1918; P. Spandowski, *Drugie Sprawozdanie Związku Spółek Śląskich za rok 1915*, „Poradnik dla Spółek” 1916 r., nr 9, s. 68.

posiadały 14 324 członków⁴⁴. Przyczyną względnie słabego rowoju spółdzielni specjalnych, zwłaszcza produkcyjnych, był brak stałego kapitału zakładowego, wykwalifikowanego personelu kierowniczego i zawiść konkurencyjna prywatnych producentów.

Spółdzielnie kredytowe sprawowały rolę obsługi finansowej miejscowych spółdzielni specjalnych, a także dostarczały im pracowników przejętych ideą spółdzielczą. Stąd wynika podstawowa i szczególna rola spółdzielczości kredytowej dla rozwoju ruchu spółdzielczego w ogólności. Wielkopolska spółdzielczość kredytowa przyczyniła się do stworzenia i ekonomicznego wzmocnienia polskiej drobnej wytwórczości, wychowania społeczeństwa w duchu solidarności, zwartości, zdyscyplinowania i ofiarności oraz ukształtowała na tej podstawie front samoobrony społeczno-gospodarczej i narodowej,

V ZASADY WIELKOPOLSKIEGO SYSTEMU SPÓŁDZIELCZEGO

Powstanie i rozwój wielkopolskiej spółdzielczości kredytowej był ściśle związany z kształtowaniem się i funkcjonowaniem kapitalistycznego ustroju społeczno-gospodarczego. Rozwój stosunków kapitalistycznych zmuszał chłopów i rzemieślników do korzystania z ułatwień i dogodności przewidzianych dla wielkich przedsiębiorstw. Zdawali sobie z tego sprawę wielkopolscy działacze społeczni, dlatego zaczęli oni stosować zasadę zrzeszania sił osobistych i gospodarczych jednostek ekonomicznie słabych, aby za pomocą polskich towarzystw i spółdzielni przygotować je do samodzielności ekonomicznej oraz samoobrony przed konkurencją przedsiębiorstw niemieckich i dyskryminacyjną polityką rządu pruskiego. Z uwagi na brak polskiego systemu bankowego i aparatu handlowego główną uwagę zwrócono na rozwijanie spółdzielczości kredytowej oraz spółdzielczości zaopatrzenia i zbytu produktów rolnych. Udostępniając jednostkom kapitałowo słabym tani i dogodny kredyt oraz możliwość bezpośredniego zaopatrzenia i zbytu, bez zysku kapitalistycznego pośrednika, spółdzielczość łagodziła ujemne skutki kapitalizmu, a równocześnie wzmocniała polskie siły w walce z naporem germanizacyjnym.

Idee ekonomiczne spółdzielczości wielkopolskiej były podporządkowane silniejszej od nich idei obrony narodowości polskiej przed naciskiem i konkurencją żyjącego obok, napływowego i zaborczego społeczeństwa niemieckiego. Wpływ tego patriotycznego motywu znalazł swój wyraz w zachowaniu jednolitości i zwartości systemu wielkopolskiego, w składzie społecznym członków, w pojmowaniu zasady solidarności w skali całego narodu, w przestrzeganiu czystości wszystkich zasad spółdziel-

⁴⁴ Sprawozdanie Związku Spółdzielni Zarobkowych i Gospodarczych w Poznaniu za rok 1933.

czych oraz w skutecznym odpieraniu zaciekłych ataków germanizacyjnych na najbardziej zagrożonych odcinkach polskiego stanu posiadania.

Wielkopolski system spółdzielczy stanowił istotnie jeden z wielu sposobów nieskrępowanego rozwoju jednostki i łagodzenia ujemnych skutków kapitalizmu. System ten nie zmieniał istniejącego ustroju społeczno-gospodarczego, nie naruszał obowiązującego ustawodawstwa, ale jednocześnie nie narażał spółdzielczości na represje władz państwowych. W warunkach gospodarki kapitalistycznej żadna spółdzielczość, nawet robotnicza spółdzielczość spóżywców, nie jest spółdzielczością socjalistyczną. Zaspokaja ona bowiem grupowe interesy członków spółdzielni, dążących do zmniejszenia wyzysku kapitalistycznego. Spółdzielczość nabiera charakteru socjalistycznego dopiero w warunkach istnienia ogólnospołecznej, państwowej formy własności socjalistycznej i zajmowania przez nią kluczowej pozycji. Na tej podstawie może także służyć powszechnym potrzebom, a nie tylko grupie członków spółdzielni. Wobec braku tych warunków wielkopolska spółdzielczość do 1939 r., podobnie jak każda inna spółdzielczość w kapitalizmie, nie była i nie mogła być spółdzielczością socjalistyczną.

Mimo to wielkopolski system spółdzielczy okazał się w ciągu ubiegłego stulecia pierwszorzędnym, potężnym narzędziem postępu gospodarczego. Z tego względu W. I. Lenin pozytywnie ocenił rezultaty wielkopolskich działaczy spółdzielczych i „ściśle zespolenie się wszystkich spółdzielni i innych związków chłopów polskich w walce o narodowość, o religię, o polską ziemię”⁴⁵. Podobnie J. Marchlewski — oceniając działalność wielkopolskiego systemu spółdzielczego, stwierdził, że „w spółdzielniach tych Polacy w Poznaniu działali nader wiele i tu też po części leży przyczyna, że zamiary rządu i hakatystów — gospodarczego pogńębienia Polaków i doprowadzenia tą drogą do ich germanizacji — nie udały się”⁴⁶. Współcześnie S. Szwalbe stwierdza, że niektórzy działacze spółdzielczości robotniczej „nie doceniali działalności spółdzielców wielkopolskich, pomorskich i śląskich, ratujących szerokie rzesze pracującej na wsi i w mieście ludności polskiej przed gospodarczym i narodowym uciskiem”⁴⁷.

Ogólny przegląd dążeń programowych i rozwiązań organizacyjnych wskazuje, że głównym celem ekonomicznym spółdzielni systemu wielkopolskiego do 1939 r., poza odrębnymi celami społecznymi i politycznymi, było wpływanie przy podziale dochodu narodowego na wykluczenie zysku od kapitału włożonego we wspólne przedsiębiorstwo. Niekapitalistyczny stosunek do zysku znalazł wyraz w konsekwentnym uspołecz-

⁴⁵ W. I. Lenin, *Dziela*, t. 20, Warszawa 1951, s. 182.

⁴⁶ J. Marchlewski (J. Karski), *Zur Polenpolitik der preussischen Regierung. Auswahl von Artikeln aus den Jahren 1897 bis 1923*, Berlin 1957, s. 48.

⁴⁷ S. Szwalbe, *Znaczenie Związku Robotniczych Stowarzyszeń Spółdzielczych dla spółdzielczości w PRL*, Warszawa 1970, s. 8.

nieniu go. Zysk spółdzielni, osiągany głównie w działalności kredytowej, handlu płodami rolnymi i w obrocie ziemią, uspołeczniano stosując formę niepodzielnego funduszu zasobowego oraz dywidendy udziałowej nie przekraczającej stopy procentowej od wkładów bankowych. Marcinkowski, Cieszkowski, Libelt i Szamarzewski położyli duży nacisk na znaczenie zasady uspołecznienia zysku, co stanowi ich wkład do teorii i praktyki ruchu spółdzielczego. Potwierdzają to poglądy A. Krzyżanowskiego⁴⁸, E. Taylora⁴⁹ i L. Marszałka⁵⁰, którzy stwierdzają, że zasada uspołecznienia zysku przesądza o spółdzielczym charakterze wspólnego przedsiębiorstwa.

W spółdzielniach systemu wielkopolskiego zasadę uspołecznienia zysku uzupełniały ściśle z nią związane zasady: ograniczenia głównych czynności przedsiębiorstwa tylko do członków i dobrowolnego zrzeszania jednostek ekonomicznie słabych. Korzystanie z wspólnego przedsiębiorstwa tylko przez członków hamowało transakcje spekulacyjne spółdzielni, obliczone wyłącznie na powiększenie udziału członków w zysku. Natomiast zasada zrzeszania jednostek słabych gospodarczo w dziedzinie stanowiącej główny przedmiot działania wspólnego przedsiębiorstwa (choć w innych rodzajach działalności gospodarczej te same osoby mogły być stroną silniejszą) dodatkowo odróżniała spółdzielnię od przedsiębiorstwa kapitalistycznego oraz zakresiła szerokie granice jej zastosowania w ustroju kapitalistycznym. Względnie pojęta zasada słabości ekonomicznej znalazła wyraz w społecznej i zawodowej nieograniczoneści członkostwa, w sposobie tworzenia funduszu udziałowego dogodnym nawet dla najbiedniejszych oraz w możliwości wstąpienia do spółdzielni i wystąpienia z niej każdej chwili. Czasowe odstępstwo od wymienionych zasad uzupełniających nadaje wspólnemu przedsiębiorstwu — zdaniem E. Taylora — charakter spółdzielni „ze zboczeniami”.

Spółdzielnie systemu wielkopolskiego opierały się także na zasadach samopomocy, solidarności i demokratycznego samorządu, ściśle związanych z szeroko pojętym wzmacnianiem sił słabych ekonomicznie członków. Zasadę samopomocy rozumiano jako sposób tworzenia własnych podstaw kapitalistycznych spółdzielni, dla zaspokojenia potrzeb gospodarczych członków bez pomocy państwa albo innych czynników publicznych lub prywatnych. Przejawy korzystania z pomocy zewnętrznej pojęto jako niweczące samodzielność ekonomiczną spółdzielni. Natomiast zasadę solidarności rozumiano jako wspólne zainteresowanie i współdziałanie wszystkich członków w tworzeniu i funkcjonowaniu

⁴⁸ A. Krzyżanowski, *Związki rolników. Towarzystwa i stowarzyszenia rolnicze*, Kraków 1911, s. 38 - 92.

⁴⁹ E. Taylor, *Pojęcie spółdzielczości*, Kraków 1916, s. 64-81, 98-117; tenże, *O istocie spółdzielczości*, Poznań 1946, s. 29 - 38.

⁵⁰ L. Marszałek, *O metodzie wyjaśniania istoty spółdzielczości*, Przegląd Spółdzielczy 1957, nr 6, s. 16 - 27.

spółdzielni, a szczególnie w powiększaniu niepodzielnego funduszu rezerwowego oraz ponoszeniu solidarnej odpowiedzialności prywatnym majątkiem za zobowiązania spółdzielni. Wielkopolskie spółdzielnie kredytowe powszechnie stosowały formę nieograniczonej solidarnej odpowiedzialności, widząc w niej istotny czynnik racjonalnego prowadzenia spółdzielni oraz zaufania ze strony wkładców i banków refinansujących. Spółdzielnie niekredytowe opierały się przeważnie na zasadzie ograniczonej solidarnej odpowiedzialności. Wreszcie demokratyczny charakter samorządu spółdzielni znalazł odbicie w decydującej roli walnego zebrania członków i prawie jednego głosu. W ten sposób zabezpieczono każdemu równe uczestnictwo w decydowaniu o losach spółdzielni, w kontroli pracy zarządu i w czuwaniu nad bezpieczeństwem osobistego majątku.

Konsekwentne przestrzeganie zasady podstawowej i uzupełniających zasad spółdzielczych skutecznie ograniczało tendencje kapitalistyczne tkwiące potencjonalnie w jednostkowych celach ideowych, formie dywidendowej i dużych rozmiarach spółdzielni systemu wielkopolskiego. Istotnym czynnikiem gwarantującym antykapitalistyczny charakter wewnętrznej organizacji spółdzielni był motyw walki narodowej, który podporządkował gospodarkę spółdzielni kontroli całego społeczeństwa. Natomiast wiele spółdzielni niemieckich korzystało z subwencji państwowych, nabierając charakteru „zjednoczeń słabych i silnych jednostek w celu otrzymania państwowej zapomogi”⁵¹. Rząd niemiecki najchętniej subwencjonował spółdzielnie spełniające rolę germanizacyjną. Niemieckie spółdzielnie systemu Schulzego z Delitzsch, a także Raiffeisena, nie ustrzegły się od kapitalistycznego zwyrodnienia wyrażającego się w wypłacaniu nadmiernej dywidendy, podziale funduszu rezerwowego, ograniczaniu dopływu członków, a po 1889 r. wiele z nich przekształciło się w spółki akcyjne. Spółdzielnie systemu wielkopolskiego różniły się od niemieckich także większą samodzielnością zarządu, stosowaniem bardziej różnorodnych form i terminów kredytu, przystosowanych do potrzeb polskiego chłopstwa i drobnych wytwórców miejskich oraz odpornością na wahania życia gospodarczego, dzięki większym funduszom własnym, powszechności członkostwa i dużej sprawności finansowej Banku Związku.

Poznański Związek Spółdzielni spełniał tradycyjne funkcje patronackie i rewizyjne w zasadzie na wszystkich ziemiach polskich zaboru pruskiego, których nie łączył z działalnością bezpośrednio gospodarczą (produkcyjną i handlową), co miało miejsce w spółdzielczości niemieckiej systemu Raiffeisena. Dzięki temu nasz Związek mógł zajmować bezstronne stanowisko w sprawach dotyczących stosunków pomiędzy spółdzielniami, centralą bankową i centralami gospodarczymi. Cechą cha-

⁵¹ Crüger, *Z przeszłości i teraźniejszości niemieckich stowarzyszeń spółkowych*, Poznań 1901, s. 28.

rakterystyczną był duży autorytet polskiego Związku, zwłaszcza patronów, chociaż z konieczności mieli oni ograniczyć się do czuwania nad postępowaniem organów spółdzielni zgodnie z prawem spółdzielczym i do instruowania ich w tym zakresie. Natomiast Bank Związku był do 1934 r. jedyną centralą bankową, która prawidłowo podporządkowała swoje czynności bankowe funkcji regulowania sprawności finansowej spółdzielni i powiązania ich z rynkiem pieniężnym.

Z punktu widzenia sposobu gospodarowania istotę spółdzielni systemu wielkopolskiego można określić jako dobrowolny związek osób słabych gospodarczo, mających na celu prowadzenie wspólnego przedsiębiorstwa dla zaspokojenia zdrowych potrzeb gospodarczych członków. Przedsiębiorstwo to oparte było na zasadzie uspołecznienia zysku (z wyjątkiem dywidendy nie przekraczającej normalnego oprocentowania wkładów oszczędnościowych), przez utworzenie niepodzielonego funduszu rezerwowego, przez zastosowanie zasady nie zamkniętej liczby równouprawnionych członków, zmienności funduszu udziałowego, a także zasady samopomocy oraz solidarnej odpowiedzialności członków.

Oryginalne cechy, wspierały rozwój i wybitna pozycja spółdzielczości w życiu społeczno-gospodarczym Poznańskiego, Pomorza i Śląska do 1934 r., a zwłaszcza jej podstawowa rola w walce z naporem germanizacyjnym, są w głównej mierze zasługą wymienionych w pracy ofiarnych działaczy ruchu spółdzielczego. Wiele założeń programowych, instytucji i rozwiązań techniczno-organizacyjnych wielkopolskiego systemu spółdzielczego zdobyło sobie trwałe miejsce w polskim ruchu spółdzielczym i nadal z dużym pożytkiem służy budowie socjalizmu w Polsce Ludowej. Spółdzielczość zrzeszona do 1934 r. w Związku Spółdzielni Zarobkowych i Gospodarczych w Poznaniu stanowi godny naśladowania przykład, świadczący jak dużą rolę gospodarczą może ona odegrać w krajach i regionach słabo rozwiniętych.

A CENTURY OF EXPANSION OF THE UNION OF WIELKOPOLSKA CREDIT COOPERATIVES

S u m m a r y

On the 100th anniversary of the founding of the Union of Incomes & Administration Cooperatives in Poznań this work recalls the organization of the expansion of the Union, the original basic ideal and specific trends of the programme in successive developmental periods of the Wielkopolska system of the credit cooperatives' movement. Attention, in the main, is drawn to the specific organizational and administrative aims of the Union, its significance in persistent and more independent development of the movement and its dissimilarity to German patterns.

The Polish Credit Cooperatives emerged gradually from a general movement in the first half of the 19th century. It was evoked by the economic programme opposing the invaders submitted, after the November Uprising in 1831, by the Wielkopolska „organicists" lead by K. Marcinkowski. The Cooperative Union founded

in 30 IV 1871 united the inefficient Polish credit cooperative, isolated it from the Association into an independent cooperative movement and transformed it into a unitary and financially strong system, with creditory activities based exclusively on accumulated monetary savings. Consequently the Wielkopolska Credit Cooperative successfully filled the shortage of Polish private banks, constituted a base for founding special cooperatives and for financing the development of Polish industry, handicrafts trade and agriculture. They contributed to a reborn Poland considerable private funds, numerous cooperative staff and bankers, original forms and principles of cooperatives which till the liquidation of the Union in 1934, spread to other Polish cooperatives.

The service of the Union and its leading members was the efficient utilization of cooperative methods in organizing small credits, land rotation, supply and demand, thus making available facilities for weakly developed economic units, which are also exploited by large enterprises, — all of which constituted a valuable contribution to cooperative practice and theory.